

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Summary :

Στα χρόνια του Μεσοπολέμου η αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων υπήρξε βασική μέριμνα των ελληνικών κυβερνήσεων και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Για την υλοποίηση του στόχου αυτού ελήφθησαν μια σειρά από μέτρα που απέβλεπαν στην εξεύρεση λύσης στο πρόβλημα της στέγασης και της απασχόλησης των προσφύγων.

Date

1922-1939

Geographical Location

Ελλάδα

1. Προσφυγική αποκατάσταση και οικονομική ανάπτυξη

Η αποκατάσταση 1.221.849 προσφύγων¹ υπήρξε το μεγάλο στοίχημα του ελληνικού κράτους την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η ένταξη των προσφύγων στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας δεν αποτελούσε μονάχα το αντίδοτο στη δυστυχία τους, αλλά και τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου για τη συνολική αλλαγή των οικονομικών δομών της χώρας, ιδίως στον αγροτικό χώρο. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, η αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών θεωρήθηκε η ιδανικότερη ευκαιρία για την επίτευξη μιας σειράς στόχων όπως η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής και η αύξηση της βιομηχανικής. Η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, η προσφορά φτηνού εργατικού δυναμικού και η αξιοποίηση της πείρας και των νέων τεχνικών που έφεραν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα ήταν στοιχεία που συνηγορούσαν σε αυτή την προοπτική.

2. Η επιλογή του τρόπου αποκατάστασης

Οι ελληνικές κυβερνήσεις θεώρησαν εξ αρχής την αγροτική αποκατάσταση πιο συμφέρουσα και πιο βιώσιμη από την αστική.² Η διαθεσιμότητα των κτημάτων τις υποχρέωνε σε μεγάλο βαθμό να εγκαταστήσουν τους νέους πληθυσμούς στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Στις περιοχές αυτές υπήρχαν οι απαραίτητες γαίες που είτε είχαν εγκαταλειφθεί από τους [ανταλλάξιμους](#) μουσουλμάνους είτε εντάσσονταν σε μεγάλα τσιφλίκια τα οποία ήταν δυνατό να απαλλοτριωθούν. Πράγματι, η χαρτογράφηση της προσφυγικής εγκατάστασης παρουσιάζει μια διασπορά των προσφύγων με ιδιαίτερη πυκνότητα στις βόρειες επαρχίες του κράτους, που δεν είναι συμπτωματική. Η διασπορά αυτή, εκτός του ότι είναι αποτέλεσμα μιας πολιτικής που έχει στόχο την «εθνική» ομογενοποίηση των περιοχών αυτών, συμπίπτει σε εντυπωσιακό βαθμό και με τα γεωγραφικά όρια που όριζαν τη δεκαετία του '20 τα διαθέσιμα προς τους πρόσφυγες κτήματα. Έπειτα, η πεποίθηση του πολιτικού κόσμου της εποχής για το μέλλον της χώρας ήταν πως η Ελλάδα έπρεπε να ακολουθήσει το δρόμο του αγροτικού εκσυγχρονισμού. Ο δρόμος αυτός περνούσε μέσα από την κατάκτηση της μεγάλης ιδιοκτησίας και τη δημιουργία ενός εκτεταμένου στρώματος μικροκαλλιεργητών. Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, η αύξηση της παραγωγής θα ήταν αποτέλεσμα της αυξημένης φροντίδας που υπολόγιζαν ότι θα έδειχναν οι καλλιεργητές για τα κτήματά τους, «διότι ο γεωργός καλλιεργεί καλά το χωράφι του, το λιπαίνει και το βελτιώνει, όταν γνωρίζει ότι είναι δικό του και ότι δε θα περιέλθει το επόμενο έτος εις άλλον τινά».³

Εξάλλου, η αναβάθμιση της αγροτικής οικονομίας, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, γινόταν αντιληπτή την εποχή εκείνη ως η βασικότερη προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Παρά το ότι η επιλογή αυτή αποτελούσε βασική αρχή των φιλελευθέρων, στην πράξη δεν αμφισβητήθηκε ούτε από το Λαϊκό Κόμμα ούτε από το μεταξικό καθεστώς.⁴ Σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο, η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στη μεσοπολεμική Ελλάδα μοιάζει να θεμελιώνεται πάνω σε μια αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία επιτάχυνε σημαντικά η ανάγκη για αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών: Πράγματι, αν και νόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση είχε ψηφιστεί από την επαναστατική κυβέρνηση του 1917,

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

ουσιαστικά μονάχα μετά το 1923 εφαρμόστηκε με γοργούς ρυθμούς.⁵ Κυριότερος υποστηρικτής της άποψης ότι «η ενίσχυσις της γεωργίας είναι μέσον ενισχύσεως της βιομηχανίας και του βιομηχανεργατικού κόσμου»⁶ ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο πολιτικός λόγος του Παπαναστασίου αντανάκλυνε στο Μεσοπόλεμο τη σκέψη σημαντικών θεωρητικών του αγροτικού χώρου, οι οποίοι είδαν στην αποκατάσταση των προσφύγων τη χρυσή ευκαιρία για την επιβολή της μικρής ιδιοκτησίας και τη συνολική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η πιο χαρακτηριστική έκφραση αυτής της πολιτικής επιλογής υπήρξε η ανάπτυξη της βιομηχανίας επεξεργασίας καπνού σε πόλεις όπως η Καβάλα, το Αγρίνιο και ο Βόλος. Μονάχα στην Καβάλα περίπου 12.300 πρόσφυγες απασχολούνταν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στις καπνοβιομηχανίες, αποδεικνύοντας έτσι τη στενή σχέση που υπήρξε ανάμεσα στην καλλιέργεια ενός γεωργικού προϊόντος και στην ανάπτυξη της βιομηχανίας επεξεργασίας του.

Τρίτος παράγοντας για την επιλογή της αγροτικής αποκατάστασης ήταν το ότι αυτή θεωρήθηκε σαφώς πιο φτηνή και πιο γρήγορα υλοποιήσιμη απ' ό,τι η αστική,⁷ καθώς προϋπέθετε τη στήριξη του αγρότη σε χρήμα και σε γεωργικά εφόδια μέχρι την πρώτη συγκομιδή. Κατόπιν, ο νέος αγρότης θα έπρεπε να συντηρηθεί μονάχος του αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και την ευθύνη της αποπληρωμής των χρεών εγκατάστασης. Για τους λόγους αυτούς, η αστική αποκατάσταση δεν επιδιώχθηκε συστηματικά και προγραμματισμένα –στο βαθμό τουλάχιστον που επιδιώχθηκε η αγροτική–, παρά το γεγονός ότι, στα χρόνια που είχαν προηγηθεί, οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας είχαν δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.⁸

3. Η αγροτική αποκατάσταση

3.1. Η εγκατάσταση προσφύγων στον αγροτικό χώρο

Το έργο της αποκατάστασης των αγροτών προσφύγων το ανέλαβε από την ίδρυσή της η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) διαθέτοντας τα μέσα που της είχαν παραχωρηθεί με κριτήριο την παραγωγική χρησιμοποίησή τους από τους πρόσφυγες και όχι την απλή ανακούφισή τους. Για την επίτευξη του στόχου αυτού, το ελληνικό Δημόσιο παραχώρησε στην ΕΑΠ κτήματα συνολικής έκτασης άνω των 8.000.000 στρεμμάτων και χρήματα που προήλθαν από τη σύναψη μιας σειράς προσφυγικών δανείων τη δεκαετία του '20. Μέχρι τη διάλυσή της το 1930, η Επιτροπή είχε διαθέσει για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων 3.518.471.339 δραχμές, ενώ το ποσό που διέθεσε για την αστική αποκατάσταση ήταν 765.757.154 δραχμές, δηλαδή κατά πολύ μικρότερο. Η διαδικασία για την εγκατάσταση προσφύγων στις αγροτικές περιοχές οριζόταν από το νομοθετικό διάταγμα της 6ης Ιουλίου 1923 και εφαρμόστηκε από τις ελληνικές κυβερνήσεις και από τον αυτόνομο οργανισμό της ΕΑΠ. Η δημιουργία συνοικισμού απαιτούσε την ύπαρξη τουλάχιστον δέκα οικογενειών προσφύγων, των οποίων οι αρχηγοί είχαν την υποχρέωση να εκλέξουν μια επιτροπή που θα τους αντιπροσώπευε στις υποθέσεις τους με την ΕΑΠ και τις υπηρεσίες του κράτους. Για την επιλογή της κατάλληλης τοποθεσίας η ΕΑΠ ερχόταν σε συνεννόηση με τους αντιπροσώπους των προσφυγικών ομάδων και στη συνέχεια αναλάμβανε τη μεταφορά των προσφύγων στην τοποθεσία που είχε επιλεγεί. Κριτήριο για την επιλογή της κατάλληλης θέσης ήταν, στο βαθμό που μπορούσε να εφαρμοστεί, η ειδικευση των προσφύγων σε συγκεκριμένους τύπους καλλιέργειας. Έτσι, καπνοκαλλιεργητές από τις περιφέρειες της Σμύρνης και της Νικομήδειας εγκαταστάθηκαν κυρίως στα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, σηροτρόφοι σε κτήματα του Σουφλίου και της Έδεσσας, ενώ πρόσφυγες ειδικευμένοι στην καλλιέργεια της σουλτανίας εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη.

Πέρα από τις προφανείς οικονομικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε η μεταφορά στην Ελλάδα της πείρας των προσφύγων σε ορισμένους τύπους καλλιέργειας,⁹ αυτό που συνέβαλε στη μορφή του τρόπου εγκατάστασης ήταν το «ένστικτο της κοινότητας»,¹⁰ η θέληση δηλαδή των προσφύγων για κοινή διαβίωση με συγχωριανούς τους και γενικότερα με ανθρώπους που προέρχονταν από την ίδια περιοχή. Η επιλογή αυτή βοηθούσε τους πρόσφυγες να αντιμετωπίσουν με συλλογικό τρόπο τις δυσκολίες που συνεπαγόταν η ζωή στην Ελλάδα, αλλά παράλληλα συνέφερε και την ΕΑΠ, καθώς με τον τρόπο αυτό μειωνόταν σημαντικά το κόστος και οι δυσκολίες της εγκατάστασης. Η ίδια η «κοινότητα» αναλάμβανε συνήθως το έργο της οικοδόμησης των οικισμών της, ενώ παράλληλα λόγω της εγγύτητας που είχαν συνήθως τα κτίσματα προσφύγων από την ίδια περιοχή μειωνόταν το ενδεχόμενο της μεγάλης διασποράς μηχανημάτων και οικοδομικών υλικών. Στη συνέχεια, αποδιδόταν σε κάθε οικογένεια με προσωρινό παραχωρητήριο ο κλήρος που της αναλογούσε, καθώς και ενισχύσεις, όπως

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

ζώα, δενδρύλλια και γεωργικά εργαλεία. Οι ενισχύσεις αυτές αποσκοπούσαν στη στήριξη και τη συντήρηση των αγροτικών οικογενειών μέχρι την πρώτη συγκομιδή. Ωστόσο, η εξαρχής χρέωση των προσφυγικών οικογενειών με τα έξοδα εγκατάστασης δημιούργησε σοβαρό οικονομικό πρόβλημα, που απειλούσε να δυναμιτίσει την προοπτική της οικονομικής βιωσιμότητας των προσφυγικών νοικοκυριών. Το πρόβλημα οξύνθηκε με επικίνδυνο τρόπο μετά τη σοβαρή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30¹¹ υποχρεώνοντας το κράτος να προβεί σύμφωνα και με το διεθνές παράδειγμα σε νομοθετική ρύθμιση το 1937 με σκοπό τη μείωση των προσφυγικών χρεών.¹² Ας σημειωθεί ότι, μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930, τα χρέη των αγροτών προσφύγων δεν παραγράφηκαν, αλλά την είσπραξή τους την ανέλαβε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, τραπεζικός οργανισμός που είχε ιδρυθεί το 1929, ένα χρόνο δηλαδή νωρίτερα.

3.2. Στέγαση και δημιουργία υποδομών

Ένα από τα μεγάλα προβλήματα της αποκατάστασης ήταν η εξεύρεση στέγης, καθώς τα οικήματα που είχαν εγκαταλειφθεί από τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους ήταν πολύ λιγότερα απ' όσα χρειαζόνταν για τη στέγαση των αγροτών προσφύγων. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα αυτό, η ΕΑΠ προχώρησε στην οικοδόμηση 51.718 κατοικιών στον αγροτικό χώρο. Τα κτίσματα αυτά, που στη συνηθέστερη μορφή τους αποτελούνταν από δύο δωμάτια, στάβλο και αποθήκη, οικοδομήθηκαν είτε με το σύστημα της ανάθεσης του έργου σε εργολάβους είτε με την προσωπική εργασία των ίδιων των προσφύγων. Οι κατοικίες αυτές προστέθηκαν στις 13.477 που έχτισε το κράτος τη δεκαετία του '20 και στις 63.886 που ανήκαν σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, κάνοντας έτσι εφικτή τη στέγαση του μεγαλύτερου τμήματος από τις περίπου 143.000 αγροτικές οικογένειες προσφύγων.

Πέρα από τη στέγαση των προσφύγων στον αγροτικό χώρο, η ΕΑΠ έπρεπε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της σχεδόν παντελούς έλλειψης έργων υποδομής. Η δραστηριότητά της στο σημείο αυτό διακλαδώθηκε κυρίως προς δύο κατευθύνσεις: στη βελτίωση των γενικότερων συνθηκών διαβίωσης στους [προσφυγικούς οικισμούς](#) και στη δημιουργία των κατάλληλων όρων για την ουσιαστική ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής. Όσον αφορά το πρώτο σημείο, η ΕΑΠ δαπάνησε ποσά «κοινωνικής φύσεως» για την «ανάπτυξιν των εγκαταστάσεων και την βελτίωσιν της υγιεινής καταστάσεως των πληθυσμών»¹³ χρηματοδοτώντας την κατασκευή γεφυρών, υδραγωγείων και έργων οδοποιίας. Για την επίτευξη του δεύτερου στόχου διατέθηκαν χρήματα για την αγορά μηχανημάτων που μπορούσαν να βοηθήσουν στην εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ παράλληλα ιδρύθηκαν κτηνοτροφικοί και αγροτικοί σταθμοί με σκοπό τη διενέργεια επιστημονικών δοκιμών και την παροχή συμβουλευτικής βοήθειας στους αγρότες.¹⁴ Με μοχλό τη διαδικασία αποκατάστασης των αγροτών προσφύγων, το κράτος επενέβη αποφασιστικά στην αγροτική οικονομία αλλάζοντας τις δομές της. Η διαδικασία απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών επιταχύνθηκε, ενώ παράλληλα με την αναδιανομή της γης επιβλήθηκε στον αγροτικό χώρο διαρκώς αυξανόμενη μέριμνα, που έκανε εφικτή την αλλαγή της όψης της υπαίθρου. Το 1936 οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις του ελληνικού κράτους είχαν σχεδόν διπλασιαστεί,¹⁵ ενώ οι βόρειες επαρχίες του κράτους με δυσκολία θύμιζαν στους ξένους περιηγητές τα σχεδόν έρημα τοπία του 1923.¹⁶

4. Η αστική αποκατάσταση

4.1. Οι βασικές αρχές

Για τις ελληνικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου «αστοί» πρόσφυγες θεωρούνταν «οι διαμένοντες προ της προσφυγίας των εις αστικά κέντρα και οι ασχολούμενοι με αστικά επαγγέλματα».¹⁷ Όπως συνέβη και με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο, η επιτυχία της αστικής αποκατάστασης προϋπέθετε την εξεύρεση λύσης στα δύο μεγάλα προβλήματα, αυτό της στέγασης και αυτό της απασχόλησής τους. Μάλιστα, για την ΕΑΠ η επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων θεωρήθηκε η βασική προτεραιότητα και βάρυνε πολύ περισσότερο στο σχεδιασμό των προγραμμάτων της απ' ό,τι η στέγαση των προσφυγικών οικογενειών. Σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη, το Πρωτόκολλο της Γενεύης, ο πρόσφυγας της πόλης έπρεπε να εγκατασταθεί κάπου όπου θα ήταν σε θέση να συνεχίσει την εξάσκηση του δικού του ή κάποιου επαγγέλματος «χωρίς το οποίο η εξασφάλιση οποιασδήποτε κατοικίας, εκτός του ότι θα του ήταν άχρηστη, θα μπορούσε επίσης να βλάψει και τα συμφέροντά του».¹⁸

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Ολόκληρη η διαδικασία της αστικής αποκατάστασης στο Μεσοπόλεμο φαίνεται ότι διατρέχεται από ορισμένες αρχές. Η πρώτη έχει να κάνει με την αυξημένη φροντίδα που έδειξαν οι ελληνικές κυβερνήσεις και η ΕΑΠ στον έλεγχο της απασχόλησης των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν μετά το 1922 στα μεγάλα αστικά κέντρα. Από νωρίς έγινε προσπάθεια να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες όχι απρογραμμάτιστα, αλλά βάσει ενός σχεδίου που στόχευε στην «τοποθέτηση προσφύγων [...] εχόντων τοιαύτας ασχολίας και επαγγέλματα, ώστε να δύνανται τάχιστα, επιδιδόμενοι εις ταύτα, να καταστώσι παραγωγικοί και αυτάρκεις».¹⁹ Ωστόσο, παρά τις διακηρύξεις των αρμοδίων, φαίνεται ότι επικράτησε στην πράξη η «απροσάρμοστος εγκατάστασις»,²⁰ η μεταφορά δηλαδή και εγκατάσταση των προσφύγων σε συνοικισμούς με βάση την εξυπηρέτηση αναγκών της στιγμής και χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο.

Η δεύτερη αρχή που ορίζει και το σημαντικότερο σημείο τριβής ανάμεσα στους πρόσφυγες και τις ελληνικές κυβερνήσεις ήταν το ότι, παρά τις απαιτήσεις των προσφύγων, η αποκατάσταση και τα όσα εντάσσονταν σε αυτήν από πλευράς παροχών δε θεωρήθηκαν σε καμία περίπτωση από τον πολιτικό κόσμο «δώρο» του ελληνικού Δημοσίου προς τους πρόσφυγες, αλλά μία πολιτική που τους δημιουργούσε σημαντικές και ρητά διατυπωμένες οικονομικές υποχρεώσεις. Με άλλα λόγια οι πρόσφυγες δεν περίμεναν τίποτα λιγότερο από δωρεάν στέγαση με έξοδα της κυβέρνησης.²¹ Αντίθετα, για το ελληνικό Δημόσιο ήταν αυτονόητη η αντίληψη που εξέφρασε το 1933 με τρόπο που δε χωρούσε παρερμηνεία ο Ελευθέριος Βενιζέλος απευθυνόμενος σε πρόσφυγες για το ζήτημα των χρεών τους: «Αλλά να είμαστε εξηγημένοι. Αναθεώρησις δε σημαίνει χάρισμα».²² Παρά το γεγονός ότι η παραπάνω αρχή στην ουσία της δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από τα δύο μεγάλα κόμματα, το ζήτημα των προσφυγικών χρεών εμφανίστηκε επανειλημμένα στο πολιτικό σκηνικό του Μεσοπολέμου, άλλοτε με τη μορφή απειλών των προσφύγων για αποχή από τις εκλογικές αναμετρήσεις, όπως συνέβη το 1926, άλλοτε με απόπειρες σχηματισμού προσφυγικών κομμάτων που θα λειτουργούσαν σαν μοχλός πίεσης για την προώθηση των προσφυγικών συμφερόντων και άλλοτε με τη μορφή υποσχέσεων του πολιτικού κόσμου για συνολική ή μερική λύση του προβλήματος των χρεών.²³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αναπτύχθηκε αρκετά νωρίς μια αντίδραση εκ μέρους των προσφύγων, η οποία εκφράστηκε αρχικά με την κατάληψη βαγονιών, αποθηκών και κάθε είδους χώρων που θα μπορούσαν να στεγάσουν προσωρινά τις οικογένειές τους, ενώ αργότερα πήρε τη μορφή άρνησης πληρωμής των οφειλόμενων χρεών. Στα τέλη της δεκαετίας του '20, οι αθηναϊκές εφημερίδες αποτύπωναν στις σελίδες τους ενέργειες που εξέφραζαν την αγανάκτηση των προσφύγων και συνέθεταν έναν αυθόρμητο και πρωτόγνωρο για την εποχή κοινωνικό ακτιβισμό. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθούν οι βίαιες καταλήψεις σπιτιών από πρόσφυγες στην Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία, το Βύρωνα και σε άλλες προσφυγικές συνοικίες στα τέλη της δεκαετίας του '20 και ο αγώνας που ακολούθησε για άμεση απόδοσή τους στους καταληψίες.²⁴ Σε μία τουλάχιστον από αυτές τις περιπτώσεις, η κυβέρνηση έστειλε εναντίον προσφύγων που είχαν καταλάβει σπίτια στο συνοικισμό της Καλλιθέας περισσότερους από εβδομήντα στρατιώτες του Α' Σώματος Στρατού, για να ακυρώσουν με βίαιο τρόπο την εγκατάστασή τους.²⁵

4.2. Η στέγαση των αστών προσφύγων

Η προτεραιότητα που δόθηκε εξαρχής στην αγροτική αποκατάσταση είχε αρνητικές συνέπειες στη στέγαση των αστών προσφύγων. Αποτέλεσμα ήταν να αποτελεί χρόνια πληγή της ελληνικής κοινωνίας και για το λόγο αυτό ένα από τα πιο συζητημένα θέματα του ελληνικού Κοινοβουλίου.²⁶ Ουσιαστικά, το πρόβλημα αυτό δε λύθηκε πριν περάσουν αρκετές δεκαετίες από την άφιξη των προσφύγων, καθώς η επίσημη άποψη ήταν ότι οι αστοί πρόσφυγες δε θα έπρεπε να έχουν διαφορετική μεταχείριση από τους «ντόπιους» άστεγους, για τους οποίους ούτε είχαν ληφθεί ούτε επρόκειτο να ληφθούν κάποια μέτρα προστασίας.

Το πρόβλημα της στέγασης που υπήρχε στα αστικά κέντρα πριν από το '22 οξύνθηκε δραματικά με την έλευση 165.000 οικογενειών μετά το 1922. Αν εξαιρέσει κανείς τους ελάχιστους πρόσφυγες που είχαν τη δυνατότητα να νοικιάσουν κατοικία,²⁷ η συντριπτική πλειονότητα στεγάστηκε είτε σε σπίτια είτε σε δωμάτια που επιτάχθηκαν από την κυβέρνηση είτε σε συνοικισμούς που έχτισε η ΕΑΠ και το υπουργείο Πρόνοιας. Ακόμα χειρότερη ήταν η μοίρα όσων βολεύτηκαν «προσωρινά» σε αυτοσχέδιες παράγκες, σε όσα σημεία υπήρχε διαθέσιμος χώρος στις παρυφές των πόλεων. Συνοικίες ολόκληρες από παραπήγματα αναπτύχθηκαν απρογραμμάτιστα και χωρίς να δημιουργηθούν οι στοιχειώδεις υποδομές: «Μπορεί να περνάς εκατό φορές την ωραία λεωφόρο που συνδέει την Αθήνα και το Φάληρο και να αγνοείς πως δυο βήματα

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

από εκεί η αθλιότητα παίζει ένα από τα πιο σπάνια δράματα που συναντάμε στην Ευρώπη. Οκτώ χιλιάδες πρόσφυγες είναι στοιβαγμένοι στο Δουργούτι εδώ και δώδεκα χρόνια...» παρατηρούσε έκπληκτος το 1935 ο Μ. Ραζ. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 πάνω από δέκα χιλιάδες παραπήγματα στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά εξακολουθούσαν να στεγάζουν κάτω από απαράλλαχτες συνθήκες την προσφυγική δυστυχία. Οι συνοικίες του «πισσόχαρτου» στέγασαν τη δυστυχία των αστών προσφύγων για αρκετά χρόνια. Στην Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης πάνω από δύο χιλιάδες οικογένειες χρησιμοποίησαν για οικοδομικό υλικό τις λαμαρίνες από τους τενεκέδες κηροζίνης και βενζίνης που είχαν αφήσει τα συμμαχικά στρατεύματα μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο συνοικισμός που χτίστηκε ήταν γνωστός ως «τενεκεδούπολη». Παρά τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, η ελπίδα και η διάθεση για βελτίωση της καθημερινότητας οδήγησαν τους πρόσφυγες στην αξιοποίηση και του ελάχιστου χώρου που είχαν στη διάθεσή τους. Ο πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ, ο Henry Morgenthau, περιέγραφε με τα παρακάτω λόγια την «τενεκεδούπολη» της Καλαμαριάς: «Το εμβαδόν καθεμιάς απ' αυτές τις καλύβες είναι γύρω στα δέκα τετραγωνικά πόδια, το ύψος τους έξι πόδια και το πάτωμά τους είναι από πατημένο χώμα. Είναι απερίγραπτα γραφικές με την εξωτερική όψη που τους δίνουν τα εκκεντρικά σχήματα των λαμαρίνων και το χρώμα που τους δίνει η σκουριά. Είναι επίσης απερίγραπτα στενάχωρες. Με τον τρόπο που έχουν κατασκευαστεί είναι αδύνατο να είναι αεροστεγείς το χειμώνα κι έτσι είναι κρύες και υγρές. Το καλοκαίρι ο καυτερός ήλιος που πέφτει στις τσίγκινες στέγες μετατρέπει τις παράγκες σε σωστούς φούρνους. Όσο θλιβερά και αν είναι αυτά τα καταλύματα, προσφέρουν κάποιου είδους προστασία στους ενοίκους τους. Καθώς λοιπόν υπήρχαν δεκάδες χιλιάδες άλλοι πρόσφυγες άστεγοι, οι κατοικίες που κατασκεύασε αργότερα η Επιτροπή έπρεπε να δοθούν σε αυτούς. Έτσι, οι κάτοικοι της "τενεκεδούπολης" υποχρεώθηκαν να μείνουν στις παράγκες τους και να περάσουν όπως όπως. Είναι εκπληκτικό το πώς μπόρεσαν να στολίσουν ακόμα και αυτά τα άθλια καταλύματα. Στα λιγοστά τετραγωνικά πόδια, μπροστά από την πόρτα, τους βλέπεις να φυτεύουν μια φασολιά, μια δυο καρπουζιές και δυο τρία λουλούδια με χαρωπά χρώματα. Στο εσωτερικό, το χωματένιο πάτωμα σκουπίζεται με μεγάλη επιμέλεια και είναι πεντακάθαρο και τα λιγοστά οικιακά σκεύη είναι καθαρά και τακτοποιημένα. Όμως και στην καλύτερη περίπτωση αυτά τα καταλύματα δεν αντιπροσωπεύουν παρά την κατώτατη βαθμίδα της πολιτισμένης ζωής».²⁸

4.3. Η απασχόληση των αστών προσφύγων

Ο βασικότερος στόχος των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου ήταν να καταστήσουν τους προσφυγικούς πληθυσμούς αυτοσυντήρητους, οικονομικά δηλαδή μη εξαρτώμενους από την πρόνοια των κρατικών υπηρεσιών. Ήδη από το 1923 το υπουργείο Αντιλήψεως στέλνει εγκυκλίους στους αρμόδιους υπαλλήλους του για «περιορισμό εις το ελάχιστον δυνατόν όριον του αριθμού των περιθαλμιούχων».²⁹ Αυτό, σύμφωνα με τις οδηγίες, μπορούσε να επιτευχθεί με την παροχή περιθαλψης αποκλειστικά σε όσες ηλικιακές ομάδες δεν μπορούσαν να εργαστούν και να συντηρηθούν μόνες τους, δηλαδή σε γέροντες και σε παιδιά κάτω των 12 ετών.³⁰ «Συμπερασματικώς» ανέφερε η οδηγία «ουδείς δυνάμενος να εργασθή επιτρέπεται να τύχη οιασδήποτε κρατικής περιθάλψεως».³¹ Η λογική αυτή εδραζόταν στο δυσβάσταχτο οικονομικό βάρος που αποτελούσε για το ελληνικό κράτος η μακρόχρονη οικονομική στήριξη δεκάδων χιλιάδων οικογενειών. Για το λόγο αυτό η εξεύρεση εργασίας για τους αστούς πρόσφυγες δε σήμαινε μονάχα την παραγωγική χρησιμοποίησή τους σε όφελος της εγχώριας βιομηχανίας και βιοτεχνίας, αλλά συνάμα την οικονομική ανακούφιση του κρατικού κορβανά. Εξαρχής λοιπόν οι κατευθυντήριες των υπευθύνων ήταν σαφείς: τόνωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και περιορισμός της κρατικής ενίσχυσης σε ρόλο επικουρικό και μονάχα για τις «ευπαθείς» ομάδες του προσφυγικού πληθυσμού. Σε αυτό το πλαίσιο η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν επιβεβλημένο να αποτελέσει τη βάση «εφ' ης θέλει πάντοτε στηριχθή η κρατική ενέργεια προς υποβοήθησιν των προσφύγων εν τη εξευρέσει εργασίας».³² Η ιδιωτική πρωτοβουλία εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από τη δημιουργία δεκάδων εργοστασίων. Για την ελληνική βιομηχανία αστοί και αγρότες πρόσφυγες αποτέλεσαν μια πολύτιμη κινητήριος δύναμη, καθώς συνέβαλαν στην ανάπτυξη της πολλαπλά. Η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε σημαντικά με την ενσωμάτωση ενάμισι εκατομμυρίου νέων κατοίκων στο ελληνικό κράτος, ενώ οι ανάγκες των χιλιάδων νέων αγροτικών νοικοκυριών αύξησαν σημαντικά τη ζήτηση για χημικά λιπάσματα, μηχανήματα και γεωργικά εργαλεία. Νέα κεφάλαια επενδύθηκαν από πρόσφυγες επιχειρηματίες που είχαν τη δυνατότητα να τα μεταφέρουν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με υπολογισμούς του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, την τετραετία 1923-1927 οι συναλλαγματικές καταθέσεις των προσφύγων στην ΕΤΕ υπολογίζονταν περίπου σε 130.000.000 χρυσές λίρες και κάπου 100.000.000 στις υπόλοιπες τράπεζες.³³ Ωστόσο, ο πλέον σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης υπήρξε η «αδήριτος ανάγκη του επιουσίου»,³⁴ η ανάγκη που επέτρεψε τη χρησιμοποίηση των προσφύγων σαν φτηνό και πολλές φορές ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Μόλις τρία

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

χρόνια μετά την έλευση των προσφύγων, το 1926, στις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας λειτουργούσαν 36 εργοστάσια, που απασχολούσαν περίπου 5.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες. Μεγάλη ανάπτυξη παρατηρήθηκε στην παραγωγή οικοδομικών υλικών, γεγονός που οφείλεται στις ανάγκες που δημιουργήθηκαν τα πρώτα ιδίως χρόνια, όταν χτίστηκαν περίπου 28.000 οικίες από την ΕΑΠ για να στεγαστεί ένα μέρος των προσφύγων. Ανάλογη ανάπτυξη παρατηρήθηκε και στην παραγωγή ταπήτων (από τα 36 εργοστάσια που είχαν ιδρυθεί το 1926 στις προσφυγικές συνοικίες τα 27 ήταν ταπητοβιομηχανίες), βαμβακερών υφασμάτων και νημάτων. Παράλληλα, ιδρύθηκαν πολλά εργοστάσια επεξεργασίας δερμάτων, παραγωγής ενδυμάτων και αλευροβιομηχανικών προϊόντων τόσο στον παραδοσιακό βιομηχανικό άξονα της οδού Πειραιώς όσο και σε κάθε σημείο της πόλης όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Σημαντικός αριθμός προσφύγων απασχολήθηκε σε εργασίες που είχαν να κάνουν με τον οικοδομικό οργανισμό της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας,³⁵ καθώς και ως εργάτες στα μεγάλα δημόσια έργα της εποχής. Ωστόσο, η βιομηχανική αυτή ανάπτυξη ήταν εξ ορισμού πρόσκαιρη, καθώς είτε βασιζόταν σε μία ζήτηση συγκυριακή, όπως ήταν αυτή των οικοδομικών υλικών, είτε αφορούσε κυρίως είδη πολυτελείας, όπως ήταν τα κεραμικά και οι τάπητες. Το γεγονός αυτό τα καθιστούσε εξαιρετικά ευπαθή στο διεθνή ανταγωνισμό και τις οικονομικές κρίσεις. Παρά τις ευνοϊκές προϋποθέσεις που υπήρξαν για μία ουσιαστική ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας με την έλευση των προσφύγων, οι περισσότερες από τις μικρές εργοστασιακές μονάδες που ιδρύθηκαν δεν κατάφεραν να ξεφύγουν από το πλαίσιο της οικοτεχνίας και να αναβαθμίσουν τον εξοπλισμό και την παραγωγή τους. Η δημιουργία εργοστασιακών μονάδων τη δεκαετία του '20 φαίνεται να εξυπηρετήσε περισσότερο την επίλυση κάποιων βραχυπρόθεσμων αναγκών, όπως ήταν η απασχόληση των γυναικών προσφύγων, παρά μία προγραμματισμένη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Η οικονομική κρίση του 1929 μάλιστα αποτέλεσε ένα πολύ ισχυρό πλήγμα για πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις, που είδαν τις εξαγωγές τους να μειώνονται λόγω του περιορισμού της ζήτησης στις διεθνείς αγορές και κυρίως στην αμερικανική.

1. Τον αριθμό αυτό τον εμφανίζει η απογραφή του 1928.
2. Δρίτσα, Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Βερέμης, Θ. – Γουλιμή, Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του* (Αθήνα 1989), σελ. 40.
3. «Οι προσφυγικοί κλήροι», *Αγροτική Οικονομία Β'* (1935), σελ. 251.
4. «Αγροτική είναι η Ελλάς, η δε βιομηχανία της δεν είναι τίποτε άλλο παρά βιομηχανία μεταποιούσα τα αγροτικά της προϊόντα, ώστε να γίνουν εύχρηστα εις την κοινωνίαν!» έλεγε ο Ιωάννης Μεταξάς το 1937. Βλ. «Τα κηρύγματα του αρχηγού της κυβερνήσεως υπέρ της αγροτικής τάξεως», *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος* 3 (1938), σελ. 15.
5. Από το 1917 μέχρι το 1922 είχαν πραγματοποιηθεί 76 απαλλοτριώσεις, ενώ μέσα στα επόμενα δύο χρόνια 1.203. Βλ. Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας* (Αθήνα 1975), σελ. 151.
6. Παπαναστασίου, Α., *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα Β'* (Αθήνα 1957), σελ. 574.
7. Η λογική που επικράτησε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) φαίνεται καθαρά στην έκθεσή της προς την Κοινωνία των Εθνών το 1924, όπου τονιζόταν χαρακτηριστικά ότι «έδει τα εις την διάθεσίν της κεφάλαια να χρησιμοποιηθούν κατά τρόπον ώστε να αποδώσουν άμεσα αποτελέσματα εις εγγύν χρόνον». Βλ. Σίδερης, Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν 1833-1933* (Αθήνα 1934), σελ. 210.
8. Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας την εποχή αυτή οφείλεται στη μείωση των δυνατοτήτων της χώρας για πραγματοποίηση εισαγωγών και τη συνακόλουθη ανάγκη που προέκυψε για κάλυψη της ζήτησης προϊόντων άμεσης κατανάλωσης από τις εγχώριες βιομηχανίες. Με τον τρόπο αυτό οι πολεμικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα την πενταετία 1917-1922 λειτούργησαν πιο ευεργετικά για τη βιομηχανία απ' ό,τι θα λειτουργούσε μια υπέρ των εγχώριων προϊόντων δασμολογική πολιτική του κράτους.
9. Οι πρόσφυγες αξιοποιώντας την πείρα που κουβαλούσαν στην καλλιέργεια της γης «υποχρέωσαν» τους ντόπιους γεωργούς,

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

συντηρητικούς και κλειστούς μέχρι τότε στους τεχνικούς νεωτερισμούς, να εφαρμόσουν νέες μεθόδους, όπως την αμειψισπορά και την πολυκαλλιέργεια.

10. Morgenthau, H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922, το έπος της εγκατάστασης* (Αθήνα 1994), σελ. 368.
11. Ευελπίδης, Χ., «Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως», *Αγροτική Οικονομία Α'* (1935), σελ. 61.
12. Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας* (Αθήνα 1975), σελ. 184-185.
13. Πρόσθετη πράξις στο Πρωτόκολλο της 23ης Σεπτεμβρίου 1923, Γενεύη 19 Σεπτεμβρίου 1924, δημοσιεύεται στο Σίδερης, Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν 1833-1933* (Αθήνα 1934), σελ. 214.
14. Σύμφωνα με το Henry Morgenthau, η σύσταση στη Μακεδονία έξι σταθμών για τη βελτίωση της αγροτικής οικονομίας ήταν από τις πρώτες φροντίδες της ΕΑΠ. Βλ. Morgenthau, H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922, το έπος της εγκατάστασης* (Αθήνα 1994), σελ. 380.
15. 23.156.000 στρέμματα το 1936, έναντι 12.453.000 το 1922. Τα στοιχεία αυτά στο Αβέρωφ Ε., *Συμβολή εις την έρευναν του πληθυσμακού προβλήματος της Ελλάδος* (Αθήνα 1939), σελ. 151.
16. Γράφει ο Γάλλος δημοσιογράφος Jacques Ancel το 1933: «...Η Μακεδονία, η ελώδης, η μαστιζόμενη υπό πυρετών, απεξηράνθη και εξυγιάνθη. Λίμναι ολόκληραι εξηφανίσθησαν. Νέα χωριά εφύτρωσαν από την γην... Με την αναχώρησιν των 300.000 Τούρκων η εξελληνισμένη Μακεδονία κατέστη αγνώριστος». Βλ. Αιγίδης, Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας: ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος* (Αθήνα 1934), σελ. 182.
17. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων* (Αθήνα 1926), σελ. 147.
18. Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940* (Αθήνα 1989), σελ. 166.
19. Βλ. σχετική εγκύκλιο διαταγή του Υπουργείου Πρόνοιας το 1923 «περί της αστικής αποκαταστάσεως των προσφύγων», στο Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων* (Αθήνα 1926), σελ. 147.
20. Αιγίδης, Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας: ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος* (Αθήνα 1934), σελ. 181.
21. Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940* (Αθήνα 1989), σελ. 248.
22. Νοταράς, Μ., *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων* (Αθήνα 1934), σελ. 189.
23. Για το ρόλο που έπαιξε το ζήτημα των χρεών των αστών προσφύγων στο πολιτικό σκηνικό του Μεσοπολέμου και τις θέσεις των πολιτικών κομμάτων βλ. Δρίτσα, Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Βερέμης, Θ. – Γουλιμή, Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του* (Αθήνα 1989), σελ. 55-65. Καταγραφή των θέσεων των κομμάτων σε σχέση με τα χρέη των αγροτών προσφύγων υπάρχει στο Νοταράς, Μ., *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων* (Αθήνα 1934), σελ. 185-190.
24. Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940* (Αθήνα 1989), σελ. 248.
25. Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 21 Ιουνίου 1925.

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

26. Βλέπε Παυλίδης, Ε., *Το προσφυγικόν ζήτημα-Αγορεύσεις εν τη Δ΄ Συντακτική συνελεύσει και διάφορα άρθρα* (Αθήναι, χ.χ.).
27. Αιγίδης Α.Ι. *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας: ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος* (Αθήναι 1934) σελ. 93.
28. Morgenthau, H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922, το έπος της εγκατάστασης* (Αθήνα 1994) σελ. 343-344.
29. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων*, Αθήνα 1926, σελ. 147.
30. Ας σημειωθεί, ωστόσο, πως σύμφωνα με τις επιτόπιες επιθεωρήσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, στα ταπητουργεία απασχολούνταν παιδιά 7 και 8 ετών. Βλ. Λιάκος, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών* (Αθήνα 1993), σελ. 291.
31. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων* (Αθήναι 1926), σελ. 147.
32. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων* (Αθήναι 1926), σελ. 148.
33. Δρίτσα, Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Βερέμης, Θ. – Γουλμιά, Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία–οικονομία–πολιτική στην εποχή του* (Αθήνα 1989), σελ. 53.
34. Αιγίδης, Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας: ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος* (Αθήναι 1934), σελ. 121.
35. Σύμφωνα με το Morgenthau, το 90% όσων εργάστηκαν στην κατασκευή σπιτιών ήταν πρόσφυγες.

Bibliography :

	Mavrogordatos G. , <i>Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922–1936</i> , Los Angeles 1983
	Πάλλης Α. , "Προσφυγικόν ζήτημα", <i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια</i> , τόμ 10, Αθήνα 1934, 405-410
	Γκιζελή Βίκα , <i>Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)</i> , Αθήνα 1984
	Λεοντίδου Λίλα , <i>Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940</i> , Αθήνα 1989
	Morgenthau H. , <i>Η Αποστολή μου στην Αθήνα: 1922, το έπος της εγκατάστασης</i> , Αθήνα 1994
	Αιγίδης Α.Ι. , <i>Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος</i> , Αθήνα 1934
	Βεργόπουλος Κώστας , <i>Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας</i> , Εξάντας, Αθήνα 1975

Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

	Βερέμης Θ. , <i>Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926</i> , Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1982
	Δρίτσα Μαργαρίτα , <i>Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου</i> , Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990
	Ελεφάντης Άγγελος , <i>Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1976
	Κωστής Κώστας , <i>Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα</i> , Αθήνα 1987
	Λιάκος Α. , <i>Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών</i> , Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1993
	Μπακάμπασης Α. , <i>Οι πρόσφυγες</i> , Αθήνα 1945
	Νοταράς Μ. , <i>Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων</i> , Αθήνα 1934
	Παπαναστασίου Αλέξανδρος , <i>Μελέτες – λόγοι – άρθρα</i> , Μορφωτικό Ίνστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1957
	Πιζάνιας Π. , <i>Οι φτωχοί των πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1993
	Πρόντζας Ευάγγελος , <i>Οικονομικός Εθνικισμός</i> , University Studio Press, 1999 Θεσσαλονίκη
	Πρωτονοτάριος Α. , <i>Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως</i> , Αθήνα 1929
	Ρήγος Α. , <i>Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1988
	Σίδερης Α. , <i>Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία 1833-1933</i> , Αθήνα 1934
	Χατζιωσήφ Χ. , <i>Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1993
	Βερέμης Θ. , "Η οικονομία από το 1923 ως το 1926", Απόστολος Βακαλόπουλος, <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1978, 301-303
	Δρίτσα Μαργαρίτα , "Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προσφυγικού προβλήματος", <i>Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο - Πρακτικά</i> , Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο, Αθήνα 1988, 133-144
	Δρίτσα Μαργαρίτα , "Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση", Βερέμης, Θ. – Γουλιμή, Γ., <i>Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του</i> , Αθήνα 1989, 27-70
	Μαλαματιανός Μ. , "Ελληνική ταπητουργία: η μεταφορά της εξ ανατολής", <i>Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών</i> , Οκτ.-Δεκ. 1925, 409-420
	Μαυρογορδάτος Γ. , "Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός", Μαυρογορδάτος, Γ. – Χατζιωσήφ, Χ., <i>Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός</i> , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, 9-19